

SOVET HOKIMIYATNING O‘ZBEKISTONDAGI QATAG‘ON SIYOSATI

Ibragimova Dildora Murodbekovna

Xorazm viloyati Hazorasp tuman 2-son Texnikumi tarix fani o‘qituvchisi

Annotatsiya. Ushbu maqolada sovet hokimiyatining O‘zbekistonda olib borgan qatag‘on siyosati, uning yuzaga kelish sabablari, asosiy yo‘nalishlari va fojiali oqibatlari yoritilgan. Shuningdek, milliy ziyolilar, davlat arboblari, din vakillari, oddiy dehqonlar va boshqa ijtimoiy qatlamlarning siyosiy ta‘qibga uchrashi, milliy madaniyat va ma‘naviy merosga yetkazilgan zarar hamda mustaqillik yillarida tarixiy xotirani tiklash borasida amalga oshirilgan ishlar tahlil qilingan.

Kalit so‘zlar: qatag‘on, sovet, mustabidlik, jadidchilik, ziyolilar, surgun, repressiya, mustaqillik.

KIRISH

XX asr O‘zbekiston tarixida murakkab siyosiy va ijtimoiy jarayonlar, keskin o‘zgarishlar hamda xalqimiz hayotida chuqur iz qoldirgan fojiali voqealar bilan ajralib turadi. Ayniqsa, sovet hokimiyati tomonidan amalga oshirilgan siyosiy qatag‘onlar mamlakatning siyosiy hayoti, milliy davlatchilik an‘analari, ilm-fan, adabiyot, ma‘naviyat va madaniyat rivojiga katta zarar yetkazdi. Ushbu siyosat natijasida minglab insonlar turli ayblovlar bilan ta‘qib qilindi, qamoqqa olindi, surgun qilindi yoki otib tashlandi. Ularning orasida davlat va jamoat arboblari, jadid ma‘rifatparvarlari, yozuvchi va shoirlar, olimlar, din peshvolari, harbiylar, dehqonlar hamda oddiy mehnatkashlar ham bor edi.

Sovet hokimiyatining qatag‘on siyosati tasodifiy hodisa bo‘lmay, totalitar boshqaruv tizimini mustahkamlash, jamiyat ustidan to‘liq nazorat o‘rnatish va mavjud tuzumga muqobil fikrlarni yo‘q qilishga qaratilgan siyosatning muhim tarkibiy qismi edi. O‘zbekistonda bu siyosat, bir tomondan, milliy mustaqillik va o‘zlikni anglash g‘oyalarining cheklanishida, ikkinchi tomondan esa jamiyatning ilg‘or va ma‘rifatli qatlamlarini yo‘q qilishga qaratilgan harakatlarda namoyon bo‘ldi.

ASOSIY QISM

1917-yilda Rossiyada yuz bergan inqilobiy voqealardan so‘ng Turkiston hududida sovet hokimiyati o‘rnatila boshladi. Yangi hokimiyat dastlab tenglik, adolat, xalq manfaatlarini himoya qilish va jamiyatni yangilash kabi shiorlarni ilgari surgan bo‘lsa-da, amalda siyosiy hokimiyatni markazlashtirish, yagona mafkurani qaror toptirish va mahalliy aholining mustaqil siyosiy faoliyatini cheklashga intildi. Turkiston Muxtoriyatining tugatilishi, milliy davlatchilik tarafdorlarining ta‘qib qilinishi hamda qurolli qarshilik harakatlariga nisbatan kuch ishlatilishi sovet siyosatining dastlabki yillardanoq zo‘ravonlik xususiyatiga ega bo‘lganini

ko'rsatadi. 1924-yilda O'rta Osiyoda milliy-hududiy chegaralanish o'tkazilib, O'zbekiston Sovet Sotsialistik Respublikasi tashkil etildi. Biroq respublikaning tashkil topishi siyosiy mustaqillikni anglatmas edi. Muhim qarorlar markaz tomonidan belgilangan, mahalliy rahbarlarning faoliyati esa kommunistik partiya nazorati ostida olib borilgan. Milliy manfaatlarni himoya qilishga intilgan, mahalliy sharoitni hisobga olgan holda mustaqil siyosiy va iqtisodiy yo'l taklif qilgan kishilar ko'pincha markaziy hokimiyatga qarshi kuch sifatida talqin etilgan.

1920-yillarning ikkinchi yarmidan boshlab siyosiy ta'qiblar kuchayib, turli guruh va shaxslarga nisbatan ayblovlar ilgari surildi. "O'n sakkizlar guruhi", "inog'omovchilik", "qosimovchilik", "milliy ittihadchilar" va "milliy istiqloqlar" kabi nomlar bilan yuritilgan siyosiy ishlar orqali ko'plab kishilar ta'qib ostiga olindi. Bunday jarayonlarda ayrim shaxslarning haqiqiy faoliyatidan ko'ra, ularning qarashlari, milliy manfaatlarni himoya qilishi yoki hukumat siyosatiga nisbatan tanqidiy munosabati asosiy ayblov vositasiga aylantirildi.

Qatag'on siyosatining muhim xususiyati shundan iborat ediki, insonning aybi ko'pincha ishonchli dalillar asosida aniqlanmas, siyosiy shubha va mafkuraviy qarashlar esa jazolash uchun yetarli sabab sifatida ko'rildilar. Natijada qonuniylik tamoyillari buzilib, sud va tergov organlari siyosiy maqsadlarga xizmat qila boshladi. "Xalq dushmani", "aksilinqilobchi", "millatchi" va "josus" kabi tamg'alar odamlarni jamiyatdan ajratish, ularning obro'sini to'kish va jazolashni oqlash vositasi bo'lib qoldi.

Milliy ziyolilar va jadid ma'rifatparvarlarining qatag'on qilinishi. Sovet hokimiyatining qatag'on siyosati, avvalo, millatning ma'naviy va intellektual salohiyatini ifodalovchi ziyolilar qatlamiga katta zarba berdi. XX asr boshlarida shakllangan jadidchilik harakati Turkiston aholisini ilm-ma'rifatga chorlash, zamonaviy ta'lim tizimini rivojlantirish, milliy matbuotni shakllantirish va jamiyatni isloh qilishga intilgan edi. Jadidlar xalqning taraqqiyoti uchun ta'lim, ilm-fan, milliy madaniyat va siyosiy ong muhim ekanini ta'kidlaganlar. Ularning faoliyati milliy uyg'onish jarayonida alohida o'rin tutgan. Biroq sovet hokimiyati mustaqil fikrlaydigan, milliy qadriyatlarni himoya qiladigan va xalqni ma'rifatga chorlaydigan ziyolilarni o'zining mafkuraviy hukmronligiga xavf sifatida ko'ra boshladi. Shu sababli 1920-yillarning oxiri va 1930-yillarda ko'plab jadidlar hamda milliy ziyolilar siyosiy ta'qibga uchradi. Ularning ilgari surgan ma'rifatparvarlik g'oyalari ayrim hollarda millatchilik yoki sovet hokimiyatiga qarshi faoliyat sifatida talqin qilindi.

Abdulla Qodiriy, Abdurauf Fitrat, Abdulhamid Cho'lpon, Mahmudxo'ja Behbudiy va Munavvarqori Abdurashidxonov kabi ma'rifatparvarlarning hayoti va faoliyati milliy uyg'onish tarixida muhim o'rin egallaydi. Ularning barchasining qatag'on qilinishi bir xil davrda yuz bermagan bo'lsa-da, ularning taqdiri mustabid

tuzumning milliy tafakkur va erkin fikrga munosabatini yaqqol namoyon etadi. Abdulla Qodiriy o'zining tarixiy romanlari orqali xalqning o'tmishi, milliy qadriyatlari va ijtimoiy hayotini badiiy aks ettirgan bo'lsa, Cho'lpon she'riyat va nasrda inson erkinligi, millat taqdiri va ma'naviy ozodlik masalalarini ko'tardi. Fitrat esa tilshunoslik, adabiyotshunoslik, dramaturgiya va ijtimoiy tafakkur rivojiga katta hissa qo'shdi.

1937–1938-yillardagi ommaviy qatag'onlar davrida Abdulla Qodiriy, Cho'lpon va Fitrat kabi ko'plab ijodkorlar hibsga olinib, soxta siyosiy ayblovlar asosida o'lim jazosiga hukm qilindi. Ularning asarlari taqiqlandi, nomlarini tilga olish cheklab qo'yildi, ijodiy meroslari uzoq vaqt davomida xolis o'rganilmadi. Bu holat faqat ayrim adiblarning hayotiga chek qo'yish bilan chegaralanmadi, balki milliy adabiyot, tarixshunoslik, tilshunoslik va ma'naviy tafakkurning tabiiy rivojlanishiga ham salbiy ta'sir ko'rsatdi.

Qatag'on natijasida jamiyat o'zining tajribali, bilimli va tashabbuskor vakillaridan ayrildi. Yangi avlod olimlari, yozuvchilari va o'qituvchilari esa mavjud mafkuraviy cheklovlar doirasida faoliyat yuritishga majbur bo'ldilar. Erkin ilmiy izlanish, tarixiy voqealarni xolis baholash va milliy merosni mustaqil talqin qilish imkoniyatlari keskin toraydi. Shu tariqa qatag'on siyosati xalqning nafaqat bugungi hayotiga, balki kelajak avlodlarning ma'naviy rivojlanishiga ham zarar yetkazdi.

Kollektivlashtirish va “quloqlashtirish” siyosatining oqibatlari. Sovet hokimiyatining O'zbekistondagi qatag'on siyosati faqat siyosiy arboblardan va ziyolilardan bilan cheklanmagan. Qishloq xo'jaligida amalga oshirilgan kollektivlashtirish hamda “quloqlashtirish” siyosati dehqonlarning hayotini tubdan o'zgartirib, keng miqyosdagi ijtimoiy fojialarga sabab bo'ldi. Kollektivlashtirish jarayonida yakka dehqon xo'jaliklari tugatilib, aholi jamoasi xo'jaliklariga birlashtirildi. Davlat qishloq xo'jaligi mahsulotlarini yetishtirish va topshirish jarayonini qat'iy nazorat ostiga olishga intildi. O'z xo'jaligiga ega bo'lgan, nisbatan farovon yashagan yoki jamoalashtirish siyosatiga qarshilik ko'rsatgan dehqonlar “quloq” sifatida tamg'alandi. Ularning mol-mulki musodara qilinishi, oilalari bilan boshqa hududlarga ko'chirilishi yoki surgun qilinishi holatlari kuzatildi. Ayrim hollarda oddiy mehnatkashlar ham mahalliy rahbarlar bilan kelishmovchiliklari yoki belgilangan talablarni bajara olmaganliklari sababli ta'qib ostiga tushdilar. Mazkur siyosat qishloq aholisining an'anaviy turmush tarziga, mulkiy munosabatlariga va iqtisodiy mustaqilligiga jiddiy zarar yetkazdi. Dehqonlar o'z mehnati natijasidan erkin foydalanish imkoniyatini yo'qotib, davlat belgilagan reja va majburiyatlarga bo'ysunishga majbur bo'ldilar. Qishloq xo'jaligidagi ma'muriy-buyruqbozlik usullari mahalliy sharoit, aholining ehtiyojlari va ishlab chiqarish imkoniyatlarini yetarlicha hisobga olmadi. Kollektivlashtirish bilan bog'liq bosim va jazolash choralarining kuchayishi aholi orasida qo'rquv, ishonchsizlik va norozilikni keltirib

chiqardi. Surgun qilingan oilalar yashash joyidan, mol-mulkidan va odatiy ijtimoiy muhitidan ayrildi. Ko'plab bolalar og'ir sharoitda qolib, oilalar parokanda bo'ldi. Shu sababli "quloqlashtirish" siyosatini faqat iqtisodiy islohot sifatida baholash to'g'ri emas; u sovet hokimiyatining qishloq aholisini siyosiy va iqtisodiy jihatdan to'liq nazorat qilishga qaratilgan umumiy siyosatining bir qismi edi.

1937–1938-yillardagi “Katta qirg'in”. Sovet hokimiyatining O'zbekistondagi qatag'on siyosati 1937–1938-yillarda o'zining eng shafqatsiz bosqichiga kirdi. Tarixda “Katta qirg'in” nomi bilan ma'lum bo'lgan ushbu davrda turli ijtimoiy qatlam vakillari ommaviy ravishda hibsga olindi. Markaziy hokimiyatning siyosiy qarorlari va xavfsizlik organlari faoliyati natijasida odamlar ko'pincha soxta ayblovlar, majburiy ko'rsatmalar va asossiz gumonlar asosida jazolandi. Qatag'on jarayonida respublikaning davlat va partiya arboblari, olimlar, yozuvchilar, o'qituvchilar, harbiylar, diniy ulamolar va boshqa ko'plab fuqarolar nishonga olindi. Ayrim rahbarlar avvalgi siyosiy faoliyati yoki mahalliy manfaatlarni himoya qilgani uchun ayblangan bo'lsa, boshqalar “aksilinqilobiy tashkilotlar” a'zosi, xorijiy davlatlar josusi yoki sovet hokimiyatini ag'darishga uringan shaxs sifatida ko'rsatildi. Bunday ayblovlarning katta qismi mustaqil va xolis tekshiruv bilan tasdiqlanmagan. Qatag'onlarning amalga oshirilishida tergov jarayonlarining buzilishi, qiynoq va bosim ostida olingan ko'rsatmalardan foydalanish, sud qarorlarining siyosiy buyruqlarga bo'ysundirilishi muhim rol o'ynadi. Ko'plab insonlar o'zlariga qo'yilgan ayblovlarni himoya qilish yoki oqlanish imkoniyatidan mahrum bo'ldilar. Ayrim oilalar esa yaqinlarining qayerda saqlanayotgani, qanday hukm chiqarilgani va ularning keyingi taqdiri haqida uzoq vaqt aniq ma'lumot ololmadilar.

1937–1938-yillardagi qatag'onlarning eng dahshatli jihatlaridan biri uning jamiyatning barcha qatlamlariga ta'sir ko'rsatganidir. Davlat idoralari, ta'lim muassasalari, ilmiy tashkilotlar va madaniyat muassasalarida “ishonchsiz” kishilarni izlash avj oldi. Biror kishining qatag'on qilinishi uning qarindoshlari va yaqinlariga ham salbiy ta'sir ko'rsatishi mumkin edi. Natijada odamlar o'z fikrini ochiq bildirishdan, boshqalar bilan erkin muloqot qilishdan va mustaqil tashabbus ko'rsatishdan qo'rqadigan muhit shakllandi. Ushbu qatag'onlar O'zbekistonning ilmiy, madaniy va siyosiy taraqqiyotiga katta zarar yetkazdi. Jamiyatning tabiiy rivojlanishi uchun zarur bo'lgan fikrlar xilma-xilligi, ochiq munozara va ijodiy erkinlik cheklab qo'yildi. Ko'plab oilalar yaqinlaridan ayrildi, bolalar yetim qoldi, insonlarning sha'ni va qadr-qimmati poymol etildi. Shu ma'noda, “Katta qirg'in”ni faqat siyosiy rahbarlarga qarshi qaratilgan kompaniya sifatida emas, balki butun jamiyatni qo'rquv orqali boshqarishga qaratilgan tizimli zo'ravonlik sifatida baholash lozim.

Qatag'on siyosatining urushdan keyingi davrda davom etishi. 1930-yillarning oxiridagi ommaviy qatag'onlardan keyin siyosiy ta'qiblar butunlay to'xtab qolmadi. Ikkinchi jahon urushi arafasida, urush yillarida va undan keyingi davrda ham sovet hokimiyati turli guruhlar va alohida shaxslarga nisbatan nazorat hamda jazolash siyosatini davom ettirdi. Urush sharoitida xavfsizlik masalalari bahonasida aholining ayrim qatlamlari shubha ostiga olindi, turli xalqlarning vakillari majburiy ko'chirishlarga duch keldi. O'zbekiston hududi ham boshqa mintaqalardan deportatsiya qilingan aholini qabul qilgan joylardan biri bo'ldi.

Urushdan keyingi yillarda milliy o'zlik, tarixiy xotira, adabiyot va madaniyat masalalariga mafkuraviy aralashuv davom etdi. Ayrim olimlar, yozuvchilar va ijodkorlar millatchilikda yoki sovet mafkurasiga mos kelmaydigan qarashlarni ilgari surishda ayblandilar. Ilmiy va adabiy asarlarni baholashda tarixiy haqiqatdan ko'ra siyosiy talablar ustun qo'yilgan holatlar kuzatildi. Bu esa milliy tarixni xolis o'rganish, o'tmishdagi davlat arboblari va ma'rifatparvarlarning faoliyatini to'laqonli yoritish imkoniyatlarini chekladi.

1980-yillarda O'zbekistonda "Paxta ishi" nomi bilan tanilgan tergov kompaniyalari ham katta ijtimoiy-siyosiy oqibatlarni keltirib chiqardi. Paxta yetishtirish va topshirish bilan bog'liq qo'shib yozishlar, korrupsiya va mansabni suiiste'mol qilish holatlarini tekshirish zarur bo'lsa-da, ayrim tergov jarayonlarida qonuniylik va adolat tamoyillari buzildi. Ko'plab kishilar tergov bosimi, asossiz ayblovlar va jamoatchilik oldida obro'sizlantirishga duch keldi. Ushbu jarayonlarning barchasini 1937–1938-yillardagi ommaviy qirg'in bilan aynan bir xil deb baholash mumkin emas, biroq ular sovet boshqaruv tizimida siyosiy bosim va ma'muriy zo'ravonlik usullari uzoq vaqt saqlanib qolganini ko'rsatadi. Demak, O'zbekistondagi qatag'on siyosati bir necha tarixiy bosqichlarni qamrab olgan murakkab jarayon bo'lib, uning shakllari va nishonlari davrga qarab o'zgarib borgan. Uning umumiy xususiyati esa inson huquqlarining cheklanishi, siyosiy itoatkorlikni talab qilish va davlat manfaatlarini shaxs erkinligidan ustun qo'yishdan iborat edi.

1991-yilda O'zbekiston davlat mustaqilligiga erishgach, sovet davridagi qatag'onlar tarixini qayta o'rganish va qurbonlar xotirasini tiklash uchun yangi imkoniyatlar paydo bo'ldi. Ilgari taqiqlangan yoki biryoqlama talqin qilingan tarixiy voqealarga xolis yondashish, qatag'on qurbonlarining hayoti va ijodini o'rganish, ularning nomlarini xalq xotirasiga qaytarish ishlari bosqichma-bosqich amalga oshirildi. Milliy tarixni tiklash jarayonida arxiv hujjatlarini o'rganish, ilmiy tadqiqotlar olib borish va tarixiy merosni keng jamoatchilikka yetkazish muhim yo'nalishlardan biriga aylandi. Qatag'on qurbonlari xotirasini abadiylashtirish maqsadida Toshkent shahrida "Shahidlar xotirasi" yodgorlik majmuasi barpo etildi va 2002-yilda "Qatag'on qurbonlari xotirasi" muzeyi tashkil etildi. Ushbu maskan

sovet mustabid tuzumi davrida ta'qib qilingan insonlar xotirasini e'zozlash, qatag'onlarning sabablari va oqibatlarini o'rganish hamda tarixiy haqiqatni yosh avlodga yetkazishga xizmat qilmoqda.

XULOSA

Sovet hokimiyatining O'zbekistondagi qatag'on siyosati xalqimiz tarixidagi fojiali davrlardan biri bo'lib, uning oqibatida minglab insonlar hayotdan ayrildi, ko'plab oilalar parokanda bo'ldi. Ayniqsa, milliy ziyolilar, jadid ma'rifatparvarlari, davlat arboblari va din vakillarining ta'qib qilinishi mamlakatning ilm-fan, madaniyat va ma'naviy taraqqiyotiga jiddiy zarar yetkazdi. 1937–1938-yillardagi ommaviy qatag'onlar jamiyatda qo'rquv va ishonchsizlik muhitini kuchaytirdi.

O'zbekiston mustaqillikka erishgach, qatag'on qurbonlarining nomlarini tiklash, ularning merosini o'rganish va tarixiy xotirani abadiylashtirish borasida muhim ishlar amalga oshirildi. Qatag'on tarixini o'rganish milliy o'zlikni anglash, mustaqillikni qadrlash, inson huquqlari va erkin fikrni hurmat qilish hamda o'tmish saboqlarini kelajak avlodlarga yetkazishda muhim ahamiyatga ega.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. O'zbekiston tarixi. 10-sinf uchun darslik. — Toshkent: Respublika ta'lim markazi, 2022.
2. O'zbekiston tarixining eng yangi davri. O'quv qo'llanma. — Toshkent.
3. O'zbekistonda sovet davlatining qatag'on siyosati: kelib chiqishi sabablari va fojiali oqibatlari. Ilmiy maqolalar to'plami. Mas'ul muharrir B. Hasanov. — Toshkent, 2012.
4. Qatag'on qurbonlari xotirasi davlat muzeyi materiallari. — Toshkent.
5. O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 2017-yil 22-noyabrdagi 936-son qarori. "Qatag'on qurbonlari xotirasi" davlat muzeyi va hududlardagi oliy ta'lim muassasalari tuzilmasida muzeylarni tashkil etish chora-tadbirlari to'g'risida.
6. Karimov, N. va boshqalar. XX asr o'zbek adabiyoti tarixi. — Toshkent: O'qituvchi.